

УДК 329

Морарь М. В.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК РІЗНОВИД ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Аналізується партійне лідерство як одна з найпоширеніших форм політичного лідерства. Розкривається поняття „партійне лідерство”, дається його визначення. розглядається зв'язок між партійним лідерством та політичним лідерством. Виділені та проаналізовані функції партійного лідерства.

Ключові слова: партійне лідерство, партійний лідер, партія, політичний лідер, політичне лідерство, типологія лідерства.

Морарь М. В.

ПАРТИЙНОЕ ЛИДЕРСТВО КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА

Анализируется партийное лидерство как одна из наиболее широких форм политического лидерства. Раскрывается понятие „партийное лидерство”, дается его определение, рассматривается связь между партийным лидерством и политическим лидерством. Выделены и проанализированы функции партийного лидерства.

Ключевые слова: партийное лидерство, партийный лидер, партия, политический лидер, политическое лидерство, типология лидера.

Morar M.

PARTIAL LEADERSHIP AS VARIETY OF POLITICAL LEADERSHIP

Party leadership as one of the most lateral form of political leadership is analyzed. Concept of „party leadership” is disclosed and gives its definition. Function of party leadership to be stand out and analyzed. The difference between the party leadership and political leadership is discussed

Key words: party leadership, party leader, party, political leader, political leadership, leader typology.

Українська політична реальність сьогодні формується під значним впливом суб'єктивного фактора. У будь-якому політичному процесі беруть участь лідери й політичні еліти. Саме вони ухвалюють принципові рішення, що визначають долю народу, країни в цілому. За певних умов ця обставина стає головною рушійною силою історичного процесу, а історія, як справедливо відзначають дослідники, – здійсненням ідей, носіями яких є визначні особистості [1, с. 9].

Партійне лідерство є однією з найбільш поширених форм лідерства, що безпосередньо пов'язана з характером і якістю політичної влади, конкретним способом її структуривання та легітимації. Цей феномен також є

активним системоутворювальним елементом державно-політичного життя, оскільки значно впливає на перебіг і наслідок подій, які стосуються інтересів, планів, долі великої кількості людей.

Склад лідерів політичних партій фактично виступає резервом для вищих державних органів, структур місцевого самоврядування та інших управлінських інститутів. Партійні системи є своєрідною школою для майбутніх народних депутатів, державних керівників.

У державах зі змішаним типом правління роль політичного і особливо партійного лідера є надто важливою, оскільки вони виступають потужним фактором розвитку держави. Із прийнятими змінами до Конституції й перетворення української держави на президентсько-парламентську республіку, додаткової актуальності набуває досліджен-

ня партійного лідерства як різновиду політичного лідерства.

Політологи й партологи провели велику роботу з вивчення історії політичних партій, їх виникнення та розвитку, з'ясували взаємини партій з державною владою та між собою, перспективи розвитку багатопартійності тощо.

Значний внесок у розробку теорії та методології досліджуваного нами феномена зробили такі автори як В. Бебик, Д. Видрін, В. Литвин, М. Обушний, А. Пойченко, В. Токовенко та ін. Багато цікавих ідей, що стосуються окремих аспектів проблеми партійного лідерства виявлено автором у публікаціях політологів М. Головатого, А. Пахарева, М. Примуша, Ф. Рудича, В.В. Мейтуса, С. Топалова та ін.

Аналіз останніх опублікованих досліджень виявив значну кількість узагальнюючих праць, збірників, монографій і публікацій з проблем сучасного становлення та розвитку політичних партій в Україні. Серед доробку поточного 2010 року – дисертаційні праці Л. Адашис, В. Кафарського [2], колективна монографія „Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство” [3].

Водночас, порівняно з політичними партіями, інститут партійного лідерства поки що не знайшов розкриття в дисертаціях та фундаментальних працях. Чимало дослідників розглядали партійне лідерство насамперед у контексті лідерства політичного. Проте, безумовно, що тенденції структуризації вітчизняних політичних партій та процеси активного партієтворення вже спричинили появу наукових праць з питань саме партійного лідерства. Розгляду ролі партійних лідерів у політичних процесах України присвячені розділ монографії В. В. Мейтуса та В. Ю. Мейтуса [4, с. 355-382], статті Є. Іпатова, В. Павловського [5], навчальний посібник „Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації” [6]. У РФ у 2001 році вийшло друком описове дослідження Російського інституту стратегічних досліджень „Політичні партії та лідери у Верховній Раді України (1998-2000)”.

Підсумовуючи, відзначимо, що сучасна вітчизняна політологія та партологія демонструють значні досягнення в теоретичному вивченні лідерства. Однак проблема партійного лідерства залишається за рамками наукового аналізу. Сьогодні наука не має системних знань з приводу того, хто такі партійні лідери, партійне лідерство. Ці терміни в нау-

ковій літературі не вживаються, часто вони замінюються поняттям „політичне лідерство”. Поки що не існує спеціальних наукових праць, де б зазначена тема становила об'єкт наукового дослідження. До цього часу висловлювалися лише окремі ідеї стосовно партійного лідерства взагалі. Відсутність подібних теоретичних праць гальмує подальшу розробку концептуальних засад визначення цього феномена.

Ми вважаємо, що дослідження партійного лідерства як одну з найпоширеніших форм політичного лідерства має не тільки теоретичне, а й яскраво виражене практичне значення. На сучасному етапі, внаслідок персоніфікації політики, українська реальність формується під значним впливом суб'єктивного фактора. Тому ця проблема може бути предметом спеціального наукового дослідження.

Об'єктом дослідження статті є партійне лідерство як різновид політичного лідерства. З'ясування, партійного лідерства дасть можливість виділити недосліджені питання, а також відмінності між поняттями „політичний лідер” та „партійний лідер”.

В Україні партійне лідерство як процес остаточно заявляє про себе з 1991 року. Виступаючи невід'ємною частиною складного та подекуди проблемного розвитку політичних еліт України, партійне лідерство пройшло тривалий шлях від становлення демократичних партій нашої країни наприкінці 1980–1990-х років до кристалізації декількох найбільших вітчизняних партійних сил на початку 2010-х рр.

Сучасні партії виступають як складні, специфічні інститути, що відрізняються від інших політичних організацій передусім тим, що їх діяльність поширюється на соціальну, політичну та адміністративну системи, пов'язані між собою. Ефективне впровадження політичного курсу, обраного партією, вимагає відповідної організації управління державою, насамперед, призначення уряду, який, реалізуючи визначений курс, змушений реагувати на нові вимоги суспільства. Отримана влада виступає легітимним засобом доступу до здійснення законотворчої діяльності в парламенті й адміністративної – в структурах виконавчої влади, отже, діяльність партій поширюється на сфери державної політики та управління.

Таким чином, беручи до уваги ту роль, яку відіграє партія в політичному житті, партійне лідерство також є однією з найпоширеніших форм політичного лідерства. У той

же час такі поняття, як „партійний” і „політичний лідер”, не є тотожними.

Слід відзначити, що в науковій літературі дослідники не розрізняють поняття політичного та партійного лідера. Наприклад, „Політологічний словник” (2005 р.) наводить таке визначення: „У наші дні лідер політичний є партійним вождем...” Такого погляду додержується й політолог М. Головатий [7, с. 52]. Автор приєднується до думки вчених, які вважають, що партійний лідер також виступає у ролі політичного лідера. Проте вивчення різних підходів до тлумачення цих понять привело нас до розуміння того, що вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей та не можуть трактуватися як тотожні. Українські дослідники В.В. Мейтус та В.Ю. Мейтус пропонують вважати лідером політичної партії індивіда, який управляє процесом постановки та виконання партією своїх стратегічних планів, спрямованих на досягнення поставленої мети [4, с. 360]. Таке визначення, на наш погляд, має досить загальний характер, недосконале й звужене у політичному аспекті.

Концептуальне визначення понять „партійне лідерство” та „лідер” в сучасній українській політології відсутнє, незважаючи на те, що ці терміни часто зустрічаються на сторінках наукової літератури, у лексиконі політичних діячів та громадян.

Поняття лідерства складне і багатогранне та навряд чи можна виокремити таке визначення, що задовольнило б усі можливі погляди. Дамо деякі зауваження та важливі ознаки партійного лідерства та лідера як феномену:

1. Слід відрізнити лідерство та лідера. Лідерство є певним суспільно-політичним феноменом, а лідер – носієм цього феномену. Лідер може уособлювати одну людину чи групу осіб.
2. Партійне лідерство є однією з найпоширеніших форм політичного лідерства, що виявляє себе у сфері завоювання, формування та регулювання влади.
3. Партійне лідерство як дефініція є складовою частиною поняття „політичного лідерства”. Водночас зміст останнього є незрівнянно ширшим. Так, до політичних лідерів можна віднести й найвище керівництво країни (президент, прем'єр, спікер), і керівників центральних органів виконавчої влади, і, зрештою, партійних лідерів.
4. Партійне лідерство є формою управління та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними

системами, що знаходяться в оточенні партії.

5. Невід'ємними компонентами феномену лідерства є особа лідера, зовнішній контекст та взаємодія між ним та громадянами. Це дозволяє визначити партійне лідерство як головний суб'єкт активізації політичного процесу в суспільстві.
6. Партійне лідерство є управлінням з метою досягнення певних цілей політичними методами. Частіше за все цілі, що переслідує лідер, підпорядковуються групі, на чолі якої він виступає (тобто партійний лідер переслідує цілі, що ставить партія або кола, які стоять за нею). Насправді, роль лідера в тому і полягає, що часто він і є носієм та виразником цілей та спрямованості соціальної групи.
7. Феномен лідерства спирається, передусім, на авторитет. Це передбачає необхідність таких характеристик особи лідера, як професіоналізм, інноваційність, освіченість, моральність тощо. Таким чином, популярність, авторитет партії зумовлені особистими якостями їх лідера, партійної еліти.
8. Поняття партійного лідерства можна розкрити через його функціональність. Отже, партійне лідерство повинне реалізовувати певні функції.

Беручи до уваги зроблені зауваження ми пропонуємо таке визначення: партійне лідерство – це форма управління та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами, з метою досягнення певних цілей політичними методами.

Партійний лідер – це авторитетна, визнана у своєму партійному середовищі особа, обрана керувати партією і здатна консолідувати партію та громадян навколо спільної мети, найефективніше репрезентувати інтереси конкретної соціальної групи. Крім того, це особа, яка для виконання своєї програми висуває за мету прихід до влади або вплив на неї, участь у справах держави.

Оскільки партійне лідерство, як уже зазначалося, слід розглядати як різновид політичного та форму керівництва партією, доцільно виділити функції партійного лідера. Це дає змогу сформулювати цілісне уявлення про партійне лідерство, специфіку та відмінності між партійним і політичним лідером.

З огляду на це, доречно буде розглянути, які функції політичного лідерства виділяють вітчизняні дослідники. Так, Ф. Рудич відзначає, що політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функ-

ції, серед яких: інтеграція суспільства, об'єднання мас довкола спільних завдань і цінностей; знаходження й прийняття оптимальних політичних рішень; захист від беззаконня; налагодження системи постійного політичного зв'язку з масами; запобігання відчуженню громадян від управління державними справами; генерування оптимізму і соціальної енергії; легітимізація політично-суспільного устрою [8, с. 173].

Інший дослідник, В. Колташов, виділяє такі основні функції політичного лідера: інтегративна; орієнтаційна; інструментальна; мобілізаційна; комунікативна; гаранта справедливості, законності й порядку [9, с. 38].

На наш погляд, наведеним визначенням функцій політичного лідера бракує системності та повноти. По-перше, слід відокремити функції менеджменту від інших. Особливу групу функцій становлять функції обрання мети та визначення місії – генерального напрямку розвитку партії чи суспільства в цілому (цю групу функцій ми назвемо системною). Третю групу становлять представницькі функції, що полягають у презентації партії в суспільстві та інтеграції суспільства (електорату) навколо цілей та місії партії.

Системні функції партійного лідера полягають в розробці стратегічних задач та цілей як у внутрішньому розвитку, так і в політичному житті країни. Досягнення влади, як одна із стратегічних задач партії, співіснує з її місією, що декларується як провідний напрям діяльності партії у суспільно-політичному житті країни.

На нашу думку, відмінність партійного лідера від політичного, насамперед, полягає у підпорядкованості першого інтересам і діяльності партії, його тісний внутрішній зв'язок із політичною організацією, якою він керує. Оскільки партія формально є організацією з певним уставом та програмою, то діяльність партійного лідера спрямована на виконання функцій керівництва. Партійне керівництво як різновид управління має політичний і формальний характер, що відмежовує його від адміністративного і неформального політичного лідерства. І головне, партійне керівництво є ідейним, воно пов'язане з пропагандистським, виховним впливом на громадян, суспільство загалом. Значення лідера для успішної партійної діяльності важко переоцінити. Він виконує для партії декілька внутрішніх функцій: це партійний менеджмент, формування управлінських структур і організація кадрової політики партії.

Функції партійного лідера як менеджера відповідають загальним функціям політичного менеджменту:

1. Планування, що полягає у короткостроковому та довгостроковому баченні партії як організації, її розвитку, цілей, напрямів реорганізації тощо;
2. Організаційна функція полягає в обов'язку лідера побудувати діяльність партії, її організаційну структуру та кадрову політику відповідно до цілей, завдань та місії партії. Без виконання організаційної функції ставиться під питання саме її існування. Ще Д. Юм у роботі „Дослід про партії” зазначив, що програма, яка базується на певній ідеології, відіграє головну роль тільки на початковій стадії, коли слугує об'єднанню індивідів. Пізніше на перший план виходить організація, а платформа залишається тільки аксесуаром [10, с. 82].
3. Добір, підготовка і виховання кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій. Ця функція слугує цілеспрямованому відбору осіб, які мають найкращі здібності для керування суспільними процесами. На елітарному характері політичних партій як „кузні еліт” наголошував І. Мені, який зазначив, що партії є інструментами виховання політиків [11, с. 302]. Підбір та виховання кадрів національної еліти України є однією з найважливіших функцій партійних лідерів. Звичайно, вони виконують цю функцію, з урахуванням комплексу соціально-економічних, політичних, національних та інших обставин країни, де вони створені та функціонують [12, с. 143].
4. Координаційна функція полягає у забезпеченні відповідної узгодженості між діяльністю партійних структур (центральної, регіональних, місцевих та ін.) і загальною діяльністю партії.
5. Функція контролю забезпечує контроль партійним лідером діяльності партії та окремих її структур по виконанню розпоряджень, планів, рішень.
6. Представництво інтересів певних соціальних груп населення. Партійні лідери акумулюють, формулюють, виражають, представляють й обстоюють інтереси своїх суспільних груп на державному рівні, перед іншими політичними партіями, об'єднаннями. Від того, наскільки результативно це робиться, залежить авторитет, популярність конкретної партії та лідера.

7. Комунікативна функція полягає в тому, що партійні лідери є елементом постійного зв'язку громадян з владою.
8. Боротьба за владу, за використання її або за контроль над нею. Для реалізації політичної програми партії потрібна державна влада. Якщо партія перемогла на виборах, вона формує відповідні органи державної влади зі своїх прибічників. Наприклад, сьогодні ці функції виконує Партія регіонів. Треба наголосити, що політичні партії, які здобули владу, повинні нести історичну та політичну відповідальність за дії своїх лідерів і представників органів влади. Якщо партія провела в парламент своїх представників, моральну і політичну відповідальність за їх дії несуть не лише конкретні депутати, а й партія в цілому та її лідери, які займалися підбором кандидатів для політичної діяльності [13, с. 209].
9. Ідеологічні функції – розробка партійної ідеології та політичного курсу, а також формування громадської думки та поширення контактів з різними політичними силами для підтримки обраного курсу.

Партії характеризуються окресленою ідеологією. Партійні лідери можуть бути спрямовані на вирішення вузьких ідеологічних завдань. Навпаки, політичні лідери враховують різні ідеологічні установки різноманітних політичних сил, очікування всіх соціальних груп, шукають компромісне рішення, нерідко між протилежними тенденціями в суспільстві. Головне їх завдання – побачити загальну тенденцію розвитку нації в цілому, врахувати її в обраному політичному курсі, переконати послідовників обрати цей курс.

Партійний лідер не може виступати представником усього суспільства, а лише виражає інтереси окремих верств і соціальних груп населення. Його вплив не має універсального характеру, він поширюється тільки на членів партії та її прихильників.

Розумінню проблеми статусу й суті партійного лідера сприяє знання типологізації даного феномену. Виходячи з того, що партійне лідерство є однією з найбільш поширених форм лідерства загалом, доцільно типологізувати партійних лідерів, спираючись на концепцію М. Вебера.

Враховуючи доробок М. Вебера, який виділяв три типи легітимності (традиційний, харизматичний, легально-раціональний), у сучасній політичній науці вирізняють сім відповідних типів: традиційний, харизматичний, правничо-раціональний, на засадах

участі, раціонально-цільовий, соціально-евдемонічний і національно-патріотичний [14, с. 49]. Серед українських політичних партій можна виокремити харизматичну, національно-патріотичну легітимність, а також легітимність, пов'язану з представництвом громадян.

Аналізуючи концепцію Вебера, сучасну політичну ситуацію, а також спираючись на критерії потягу до влади, можна стверджувати, що домінуючим типом партійного лідера є демократичний з певними харизматичними якостями.

Дослідження партійного лідерства зумовило виділення якісних рис лідера політичної партії, серед яких найбільш важливими є високий рівень інтелекту, ерудиція, організаційні здібності, цілеспрямованість, енергійність, рішучість та відповідальність за прийняті партією рішення, а також здатність викликати довіру. Партійний лідер, безперечно, повинен мати програму дій, володіти вмінням згуртовувати колег навколо спільних цінностей і завдань, приймати управлінські рішення. Коли партійний лідер мислить на випередження, він дійсно працює в умовах тих потреб, інтересів і норм, які притаманні конкретним політичним, партійним вимогам, вимозі часу, – саме тоді він підтверджує своє право на керівництво.

Е. Іпатов і В. Павловський пропонують класифікацію сучасних партійних лідерів на три типи за їх особистісними якостями:

1. Раціональний лідер – забезпечує оптимальний рівень врахування і задоволення інтересів членів суспільства та своїх прихильників.
2. Прагматичний – насамперед враховує інтереси населення (електорату) і прагне їх реалізувати.
3. Бюрократичний – виражає інтереси своїх прихильників, у першу чергу з числа партійного апарату [5, с. 16].

Виходячи із зазначеного вище, критеріями оцінки кожного типу партійних лідерів виступають послідовність реалізації партійної програми; підвищення рівня добробуту населення, а також позитивна динаміка суспільного розвитку. Таким чином, вітчизняні дослідники закономірно відносять більшість сучасних українських партійних лідерів саме до бюрократичного типу. Водночас партійних лідерів інших типів, зокрема раціонального, у нашій країні ще практично не сформовано. Це станеться лише в тому разі, коли партійна еліта буде спроможна реалізувати на практиці за допомогою ресурсів держав-

ної влади прагнення та волю більшості українського суспільства.

Таким чином, саме для партійного лідерства характерним є прагнення лідера мобілізувати певні соціальні, економічні та психологічні ресурси для задоволення вимог своїх партійних колег. Таке лідерство є „трансдійовим”, але у ньому водночас закладений і вагомий „трансформаційний” потенціал [15, с 107].

Визначальною є роль партійного лідера у політичному процесі. Більшість дослідників розглядає політичний процес як один із суспільних процесів, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і формування нової політики. Згаданий процес – це сукупність різних видів діяльності суб’єктів, що включені в динаміку політичних відносин і охоплюють всі стадії функціонування політичної системи, спрямовані на досягнення політичних цілей [16, с 135].

Закономірним процесом політичного розвитку виступає партієтворення. Процес партієтворення за своєю природою є явищем надзвичайно динамічним. Таким чином, учасники згаданого процесу, серед яких і партійні лідери, увесь час перебувають в динаміці. Місце та роль партійного лідера в політичному процесі безпосередньо залежить від того, яку модель партійної сили в суспільстві він представляє. Вітчизняний політолог О. Радченко пропонує вирізняти такі моделі вітчизняних політичних партій: класичну, харизматичну, персоналізовану, галузеву, олігархічну (кланову), корпоративну та технологічну [17, с. 17-25]. Процеси українського партієтворення демонструють приклади становлення партійних лідерів кожної з цих моделей.

Сутність партійного лідерства безпосередньо пов’язана з політичною свідомістю. У контексті участі партійних лідерів у формуванні політичної свідомості суспільства, слід зауважити, що політична свідомість є необхідним елементом функціонування й розвитку партійної системи в цілому. Це система ідей, теорій, поглядів, уявлень, вірувань, емоцій людей, настроїв, у яких відбивається природа, матеріальне життя суспільства й уся система суспільних відносин. Сутність політичної свідомості – результат і одночасно процес відображення та освоєння політичної реальності з урахуванням інтересів людей. Вагомим фактором розвитку політичної свідомості є питання формування політичного іміджу, який у контексті партійного будівництва в Україні, значною мі-

рою залежить від постаті лідера партії.

Поєднання активної участі у здійсненні політичного процесу, реалізації політичної влади, становленні політичної свідомості та формуванні загальнодержавної еліти – саме такою нам бачиться роль партійного лідера в складних суспільних процесах сучасної української держави. Важливим є безперервне подальше вивчення динаміки змін стану вітчизняного партійного лідерства в процесі становлення нових державницьких еліт в Україні в період після президентських виборів 2010 року.

Приведений науковий аналіз дослідження партійного лідерства дозволяє зробити такі висновки:

1. В українській політичній науці проблематика партійного лідерства недостатньо розроблена:
 - а) відсутні теорія, концепція партійного лідерства. Політична наука не має на сьогодні системних знань з приводу того, хто такі партійні лідери, що таке партійне лідерство.Ці терміни в літературі не вживаються;
 - б) партійне лідерство, як правило, розглядається в контексті лідерства політичного, що приводить до підміни понять;
 - в) партійне лідерство не стало поки що предметом спеціального наукового дослідження.
2. Науковий пошук привів автора до трактування партійного лідерства як одного з найбільш поширених форм політичного лідерства, що виявляє себе у сфері здобуття, формування та регулювання влади.
3. Лідерство партійне як дефініція є складовою частиною поняття „політичного лідерства”. Вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей та не можуть вважатися тотожними.
4. Партійне лідерство є формою керівництва та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами, управління з метою досягнення певних цілей політичними методами.

Підсумовуючи, відзначимо, що насамперед, слід вважати створення концепції партійного лідерства провідним завданням партіології та політології. Це дозволить зрозуміти природу цього феномену, виділити напрями та стратегію наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнієнко В.О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізм реалізації в сучасній Україні / В.О. Корнієнко, І.Д. Похило. – Вінниця, 2009. – 140 с.
2. Адашис Л.І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу на виборах народних депутатів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 „Конституційне право” / Л.І. Адашис. – Харків, 2010. – 20 с; Кафарський В. І. Конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / В. І. Кафарський. – К., 2010. – 36 с.
3. Тищенко Ю. А. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство „Україна”, 2010. – 147 с.
4. Мейтус В.Ю. Политическая партия: стратегия и управление / В.Ю. Мейтус, В.В. Мейтус. – К., 2004. – 400 с.
5. Іпатов Е.Ф. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект / Е. Ф. Іпатов, В.В. Павловський // Вісник Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут. Політологія. Соціологія. Право». – К. : ІВЦ „Політехніка”, 2010. – № 1 (5). – С. 13-17.
6. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посіб. – К., 2008. – 416 с.
7. Головатий М.Ф. Класи і партії / М.Ф.Головатий. – К., 2008. – 210 с.
8. Рудич Ф.М. Політологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Ф.М.Рудич. – К., 2006. – 480 с.
9. Колташов В. Г. Политическое лидерство [Електронний ресурс] / Василий Георгиевич Колташов// Режим доступу: http://lit.libru/k/koltashow_w_g/text_0020-1.shtml
10. Гонюкова Л. В., Максимець Б. М. Суспільно-політичні об'єднання: теорія і практика / Л.В. Гонюкова, Б.М.Максимець. – К., 2009. – 190 с.
11. Категории политической науки: [под ред. А. Ю. Мельвиля]. – М.: МГИМО (Университет), 2002. – 302 с.
12. Обушний М.І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т.2. – С. 145-146.
13. Рудич Ф.М. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / Ф.М.Рудич. – К., 2008. – 352 с.
14. Политические партии: история, теория, практика: [сборник трудов под ред. А.И. Ковлера]. – М., 1993. – 360 с.
15. Кирилюк Ф.М. Політологія / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін.: [за ред. Ф.М. Кирилюка]. – К., 2004. – 775 с.
16. Кремень В.Г. Політологія / В.Г. Кремень, В.П. Андрущенко, В.П. Воронкова. – К., 2002. – 612 с.
17. Радченко О. Технологія партійного будівництва: теорія і практика / О. Радченко. – Луганськ, 2007. – 160 с.